

MINTYS APIE „VALSTYBINIO KAPITALIZMO“ TEORIJĄ IR JOS REIKŠMINGUMĄ

Jokūbas Sąlyga

Komentaruose apie nūdienos politinius procesus vis dažniau aptinkame aliuzijas į „valstybinio kapitalizmo“ terminą. Net jei dešiniajai stovyklai šis terminas atrodo oksimoroniškas, dauguma kapitalizmo fanų sutinka, kad jis implikuoja vadinamosios globalios „laisvosios rinkos“ pabaigą (ar tokia rinka kada nors iš viso egzistavo – atskiras klausimas). Vis didesnis valstybės vaidmuo reguliuojant ekonominius procesus ar vis labiau įsigalinčios valstybių valdomos tarptautinės korporacijos, pvz., naftos ir aviacijos sektoriuose, yra minėtini bruožai.

Vertinant iš kairės politinės prizmės, tokie procesai mums neatrodo paradoksaliūs. Užsitęsusi neoliberalizmo krizė kaip tik sufleruoja, kad šiame savo ilgos karjeros tarpsnyje kapitalas – ir su juo susiję gamybos santykiai – yra vis dažniau priverstas šauktis pagalbos iš vyriausybių stovyklos, kaip tai parodė milžiniški finansinės pagalbos paketai tiek bankams, tiek pramoninėms korporacijoms praėjusios krizės akivaizdoje. Apibūdindami šiuos procesus, kapitalizmo kritikai naudoja tiesmuką frazę: kapitalizmas vargingiesiems (mokesčių mokėtojams) ir socializmas turtingo-

sioms valdančiosioms klasėms. Kad ir kokie intuityvūs ir naudingi siekiant politizuoti dabartinę istoriškai susiklosčiusią konjunktūrą būtų šie lozungai, jie daro vieną, mano akimis, klaidingą prielaidą. Abiejose argumento versijose privati nuosavybė automatiškai sutapatinama su kapitalistiniais socialiniais santykiais. Čia atsiduriame ant slidžios analitinės dangos, kadangi privataus turto nacionalizacija ima funkcionuoti kaip pagrindinė ir apibrėžianti socializmo dimensija.

Tad šioje eseistinėje apybraižoje norėčiau glaustai aptarti šį populiarų mąstymo modelį pristatydamas „valstybinio kapitalizmo“ sąvoką ir jos priešistorę. Nors šį terminą galime aptikti ir Marxo darbuose (antrajame *Kapitalo* tome), ir, žinoma, Lenino bei Trockio raštuose, norėčiau apžvelgti jį per kelis Vakarų istorinių materialistų darbus. Šiuose darbuose, išleistuose tuo momentu, kai optimizmas dėl socialistinės revoliucijos Sovietų Sąjungoje tapo vis rečiau aptinkamu bruožu, vartojama valstybinio kapitalizmo sąvoka, taip pabrėžiant paraleles tarp „Vakarų“ ir „Rytų“ socialinių sistemų. Sovietinio tipo visuomenės nebuvo nei socialistinės sistemos, nei anomalijos, kurioms apibrėžti reikėtų pasitelkti „valstybinio socializmo“ ar „deformuotų darbininkų valstybių“ sąvokas. Priešingai, jos reprezentavo vieną iš kapitalizmo variantų.

Mažai mūsų kraštuose žinomuose, tačiau itin turtinguose debatuose

apie bene svarbiausią XX a. klausimą politinei kairei galime atrasti gausybę bandymų atsakyti į klausimą, kas buvo Sovietų Sąjunga ir panašios „Rytų bloko“ valstybės. Istorinių materialistų darbuose apstu kūrybiškų bandymų teorizuoti „valstybinį socializmą“, kalbėti apie naujas klasines „biurokratinio kolektyvizmo“ visuomenes, pabrėžti anomališkas „realiai egzistavusios socialistinės sistemos“ detales ar siūlyti naujadarus revoliucijos trajektorijai nupasakoti, pvz., „deformuotos“ ar „išsigimusios“ darbininkų valstybės. Žinoma, ši terminologija turėjo ne tik analitinę, bet ir politinę prasmę.

Iliustracijai galime pasitelkti Ketvirtąjį internacionalo siūlytą „struktūrinės asimiliacijos“ teoriją. Ji teigė, kad po Antrojo pasaulinio karo perėjimas prie socializmo „Rytų bloko“ šalyse nereikalaus revoliucijos iš apačios ir bus užtikrintas karinėmis priemonėmis. Tai anaipatol nereikš, kad darbininkijos masės taps tuo agentu, kuris keis gamybos ir nuosavybės principus. Kitaip tariant, kapitalistinių socialinių santykių panaikinimas čia bus garantuojamas Kremliaus pastangomis, per nacionalizacijos ir (su išimtimis) kolektyvizacijos kampanijas. Visgi, toks socializmo įtvirtinimas iš viršaus (ir iš užsienio) turi būti palaikomas, nes Rytų Europos šalys gamybos būdo prasme taps panašios į Sovietų Sąjungą net ir be tikrų socialistinių revoliucijų. Apžvelgiant šią mąstymo liniją tampa aišku, kad šia teorija buvo brėžiama takoskyra tarp palaikytinų ir smerktinų socializmo bruožų. Vis dėlto, ypač Šaltojo karo laikotarpiu, smerktini egzistavusio

socializmo bruožai retai kada versdavo Vakarų kairiuosius susilaikyti nuo bolševikinio režimo palaikymo. Tam tikras vertybinis perversmas turėjo palaukti iki 1956-ųjų įvykių Budapešte ir 1968-ųjų Prahos invazijos.

„Biurokratinio valstybinio kapitalizmo“ teorija išskirtinė tuo, kad besąlygiškai atsisakė vertinti Sovietų Sąjungą kaip pateisinamą ar paramos vertą socialinę formaciją. Kaip arši kairioji kritika Stalino eros Sovietų Sąjungos režimui ji pirmą kartą buvo suformuluota 1941 m. išspausdintame mažo tiražo Rajos Dunajevskajos rašinyje, skirtame JAV Darbininkų partijos (*Workers' Party*) nariams. Po šešerių metų teorija buvo kiek susisteminta Tony'io Cliffo monografijoje *Valstybinis kapitalizmas Rusijoje*. Nors ši teorija dažnai priskiriama siauram Trockio sekėjų ratui (tokių kaip Chrisas Harmanas ar Cyrilas Lionelis Robertas Jamesas), skirtingi jos variantai buvo plėtojami ir Murray'aus Bookchino, Corneliaus Castoriadžio bei Charleso Bettelheimo darbuose.

Šios teorijos atspirties taškas buvo kapitalistinių socialinių santykių apibūdinimas ne per socialinės nuosavybės tipą (privačios ir valstybinės nuosavybės dualizmą), bet akcentuojant akumuliacijos (arba kaupimo) principą. Privačios nuosavybės nacionalizavimas ar biurokratijos deklaracijos, kad valstybės turtas yra automatiškai ir jos darbuotojų turtas, toli gražu nereiškė, kad pastarieji buvo įgalinti kontroliuoti gamybos procesą. Tad, lyginant su anksčiau istorijoje egzistavusiais gamybos būdais, kapitalizmas

išskirtinis tuo, kad jo varomoji jėga yra reikmė plėsti pridėtinės vertės gamybą. Šios reikmės patenkinimas reiškia, kad kaupimo ir pridėtinės vertės investicijos interesai visada turės pirmenybę lyginant su pridėtinio darbo sukurtų gėrybių suvartojimu. Anot teorijos šalininkų, 3-ajame ir 4-ajame XX a. dešimtmečiuose tapo aišku, kad nesėkmingos revoliucijos Vokietijoje ir Vengrijoje, bolševikų partijos represijos prieš kairiąją opoziciją, Stalino įsitvirtinimas partijos viršuje ir nenuslūgstanti Vakarų invazijos grėsmė į Sovietų Sąjungą pagimdė biurokratinę valdančiąją grupuotę. Pasirinkdama greitos industrializacijos ir priverstinės kolektyvizacijos kelią kaip būdą išlikti konkurencinėje kovoje prieš Vakarų pasaulį, ši grupuotė konsolidavosi į socialinę klasę. Trumpai tariant, biurokratai pasirodė gebantys realizuoti istorines buržuazijos užduotis.

Nulipdami abstrakcijos kopėčiomis galime teigti, kad tų užduočių įgyvendinimas bene aiškiausiai matomas per Sovietų Sąjungos konkurencijos su Vakarais prizmę, kuri buvo paremta ne tiesioginiais rinkos principais (kuriuos paprastai tapatiname su kapitalizmu), o nesibaigiančiomis ginklavimosi varžybomis. Būtent karas ir karo grėsmė vertė biurokratijos klasę ne tik nepailsamai vystyti kariuomenės ir aplink ją išsikerojusį pramonės kompleksą, vykdyti tam tikrą militarizuotą regioninę politiką ar statyti strateginę transporto infrastruktūrą, bet ir organizuoti gamybinius procesus atsižvelgiant į nuolatinius kaštų lyginimus su labiausiai išsivysčiusiomis JAV korporacijomis bei

skolintis žinias apie gamybos organizavimą ar įrangą. Prisidengdami šūkiams apie „socializmą vienoje šalyje“ bei „pasivyti ir aplenkti Vakarus“, Stalino eros biurokratai visada buvo suinteresuoti išskirstyti darbo jėgą į tuos sektorius, kurie buvo karo pramonės pagrindas ir su ja tapatinamos konkurencijos epicentre. Tai darydami jie buvo priversti mažinti darbuotojų klasės vartojimo ir pragyvenimo lygį iki istoriškai ir kultūriškai nubrėžto minimumo. Neišvengta ir reikmės panaikinti nepriklausomas profsąjungas bei teisę streikuoti. Šia prasme kiekviena socialinė klasė tapo priklausoma nuo nepaliaujamo kapitalo kaupimo gamybos sektoriuje (arba Pirmajame Departamente, jei pasiremtume Marxo reprodukcijos schema), reikalingo garantuoti išlikimą konkurencinėse lenktynėse.

Žvelgdami iš pastarojo kampo galime teigti, kad brutali kolekyvizacijos kampanijos buvo tarptautiniu mastu veikiančio vertės dėsnio (*law of value*) išraiškos. Pasiglemžusios milijonus valstiečių gyvybių, jos suteikė režimui galimybę išgauti grūdų išteklius, kurie paskui buvo naudojami augantiems miestams maitinti ir tarptautinei prekybai vykdyti. Iš eksporto uždirbtos lėšos suteikė galimybę pirkti pažangiausių vakarietišką karinę įrangą. Laiko prasme suspaustos į kelis dešimtmečius, kolektyvizacijos kampanijos Sovietų Sąjungoje akivaizdžiai priminė valstiečių žemių nusavinimą Anglijos kaimuose antrojoje XVII a. pusėje.

Anot didžiosios dalies istorinių materialistų, pradėjus vykdyti pirmąjį

penkmečio planą 1928-aisiais, prekės forma, būdinga kapitalizmui, Sovietų Sąjungoje galutinai išnyko. Nebeveikiant vertės dėsniai, kartu dingo tiek kapitalistinio pobūdžio darbo pasidalijimas, tiek konkurencija tarp visų šalyje egzistavusių suvalstybintų įmonių. Todėl kai kurie „valstybinio kapitalizmo“ tezęs šalininkai savo darbuose siūlė žiūrėti į SSRS kaip į vieną gigantišką akcinę bendrovę, kuri savo egzistavimo metu konkuravo su didžiausiomis Vakarų valstybių korporacijomis. Visgi čia reiktų prisiminti, kad tam tikra prasme skirtingi sektoriai išlaikė prekės formą. Tai buvo aiškiai matoma ne tik išlikusiame privačios žemdirbystės sektoriuje, bet ir žvelgiant į darbo jėgą kaip ypatingą kapitalistinę prekę. Pabrėžtina, kad sovietiniai darbo kodeksai buvo ne kas kita, kaip susitarimai tarp darbdavio ir darbuotojo dėl atlygio, suteikiantys direktoriams teisę atleisti darbuotojus dėl gausybės skirtingų priežasčių.

Negana to, industrializacijos pradžioje įmonės, valdomos valstybės, konkuravo tarpusavyje bandydamos pritraukti darbuotojus per išankstinės algos mokėjimo instrumentą. Iškart po įsteigimo nemaža dalis kolūkių organizavo įdarbinimo iniciatyvas, kuriomis galėjo pritraukti didesnę kiekį darbo jėgos, nei tiesioginiai jų konkurentai. Šia prasme tiek pramonė, tiek žemės ūkis turėjo gana svarią autonomiją nuo planavimo mechanizmo. Atidarius priverstinio darbo stovyklas ar įvedus minimalaus darbo normas kolektyviizuotame žemės ūkyje, darbo rinkoje atsirado labai apčiuopiamų nukrypimų

nuo standartinio kapitalo ir darbo jėgos santykių modelio. Bet net ir tada darbo jėga kaip prekė ir toliau buvo perkama ir parduodama. Darbo organizavimas niekada neperėjo prie ko nors panašaus į vergovinę formą, išlikdamas užmo-kesčiu grįstu darbu. Žinoma, Sovietų Sąjungoje XX a. 4-ajame dešimtmetyje mes neaptiktume aukšto nedarbo lygio arba to, ką Marxas vadino „rezervine darbininkų armija“. Visgi šis bruožas toli gražu nesuteikia mums galimybės kalbėti apie pokapitalistinius socialinius santykius. Jis kaip tik sufleruoja vieną iš būtinų sąlygų kapitalizmo raidoje, ankstyvojo kaupimo (*primitive accumulation*) fazėje – situaciją, kai spartus pramonės augimas sukuria bendrą darbo jėgos trūkumą ekonomikoje.

Kaip minėjau, „valstybinio kapitalizmo“ teorija turėjo nestandartinę, bet itin reikšmingą politinę ašį. Skirtingai nuo didžiosios dalies kairiosios literatūros ir biurokratų leksikos, teorijos šalininkai siekė paneigti socialinės harmonijos idilės vadinamojoje „darbininkų šalyje“. Iliustracijai galime prisiminti, kad 1936-ųjų Sovietų Sąjungos Konstitucijoje buvo minimos dvi nepriešiškos klasės – darbininkai ir valstiečiai, šalia inteligentijos sluoksniu. Na o 1977-ųjų Konstitucija apibrėžė Sovietų Sąjungą kaip socialistinę valstybę, priklausančią visiems jos žmonėms. Šios teorijos požiūriu, kalbėti apie socializmą visuomenėse, kuriose darbuotojai neturi jokios politinės galios, beprasmiška. Atvirkščiai, Sovietų Sąjungos darbuotojai buvo ne ką mažiau išnaudojami, nei jų kolegos kitoje vadinamosios „Geležinės uždangos“ pusėje.

Pirmaisiais dešimtmečiais sovietinė darbo jėga turėjo susitaikyti su realaus darbo užmokesčio smukimu, vėliau ji buvo priversta išmokti dirbti vis spartesniu tempu ir prisitaikyti prie darbo disciplinos, kuri neretai buvo užtikrinama ir naudojant fizinį smurtą. Deklaracijos apie tai, kad darbuotojai buvo „tikrieji valstybės savininkai“, liko tik deklaracijomis. Kitaip tariant, privačios nuosavybės eliminavimas ir politinės sferos susitapatinimas su ekonomine sfera (per vienos partijos valstybę) anaiptol nereiškė, kad gamybos įrankių kontrolė ir nuosavybė buvo proletariato rankose. Šios įžvalgos primena Marso ir Engelsono socializmo apibrėžimą *Gotos programos kritikoje* (1875) – sistemos, kurioje darbo klasė yra ne tik gamybos priemonių savininkė, bet ir būtent ta veikėja, kuri jas ir kontroliuoja. Tokia sistema, gebanti pažaboti mainomąją vertę, negimsta iš biurokratinių išskaičiavimų, o visada turi būti aktyvaus darbo judėjimo pasipriešinimo rezultatas. Prekių gamyba ir jos organizavimas čia nesietini su kaupimo ir konkurencijos principu. Būtiniosios žmogiškosios reikmės patenkinamos per demokratinį planavimo mechanizmą. Šio mechanizmo infrastruktūra visada turi būti kuriama iš apačios.

Žinoma, aptariamą teoriją būtų galima kritikuoti dėl jos stipraus atsiřibojimo nuo ortodoksinės istorinio materializmo minties (kapitalistinės konkurencijos redukcija iki ginklavimosi varžybų būtų vienas, esminis pavyzdys). Vis dėlto kiek svarbiau atrodo įvertinti jos reikšmę galvojant apie pokomunistinę transformaciją Rytų

Europos regione. Galima būtų paminėti tris aspektus.

Pirma, jei teigtume, kad Sovietų Sąjunga, įskaitant ir okupuotas sovietines Baltijos šalis, buvo ne kas kita, kaip suvalstybinto kapitalizmo forma – tai leistų akcentuoti pamirštus klasinius konfliktus. Kaip ir kitose Baltijos šalyse, sovietinėje Lietuvoje tokių nedokumentuotų konfliktų ir būtent darbininkijos streikų buvo apstu. Savo akademinuose darbuose šiuos procesus puikiai nušviečia Saulius Grybkauskas.

Antra, „valstybinio kapitalizmo“ teoriją galima naudoti ir kaip prieigą analizuoti perėjimui į rinkos kapitalizmą, kurio autoriais tapo buvę sovietinės nomenklatūros nariai. Čia ypač svarbios Andriaus Bielskio įžvalgos apie privatizacijos procesus pirmajame šio žurnalo numeryje. Galėtume pridėti ir tai, kad Baltijos šalių neoliberalizmo projektai buvo ne iš viršaus nuleisti užsienio valstybių ar korporacijų diriguojami (kaip mėgsta teigti Naomi Klein ar Davidas Harvey), bet daugiau mažiau lokaliai konfigūruojami produktai. Saujelės neoliberalizmo entuziastų trijose Baltijos šalyse (pvz., Kęstučio Glavecko ir Elenos Leontjevės Lietuvoje) inicijuoti komunikacijos kanalai su moksliniais institutais JAV bei Skandinavijos šalyse davė pradmenis radikalioms neoliberalizmo infrastruktūroms.

Trečia, sutraukiant prieš tai minėtas įžvalgas, „valstybinio kapitalizmo“ teorija galėtų padėti permąstyti ir 1989-aisiais bei 1991-aisiais vykusią revoliuciją sociologiją. Užuoť tapatinę šias revoliucijas su klasikinėmis buržuazinėmis

revoliucijomis, kurios fundamentaliai pakeičia socialines santvarkas, ar pasitelkę kontrrevoliucijos sąvoką ir matę pokomunistinę transformaciją kaip didžiulę netektį tiek darbo judėjimui, tiek kairiajai minčiai, galėtume į šiuos procesus pažvelgti per politinės revoliucijos prizmę. Tokios revoliucijos išlaiko gamybinių santykių bazę ir su ja asocijuojamą valdančiąją klasę stipriai nepakitusia, net jei paskiri jos nariai ir praranda prieš tai turėtas pozicijas.

Politinių jėgų pokyčiai valstybės viršuje, nuosavybės formų transformacija ir perėjimai prie naujų kapitalizmo reguliavimo režimų neturi didelės įtakos struktūrinėms darbininkijos pozicijoms. Jos ir toliau lieka neatskirtinos nuo besitęsiančio, kapitalo ir darbo

jėgos santykiu paremto išnaudojimo. Šia prasme pokomunistinis virsmas tampa tuo, ką mes, kaip kairieji, turime kritikuoti. Vis dėlto, po 1991-ųjų tai galime daryti su tam tikru optimizmo avansu, išreikštu per galutinį smūgį, suduotą stalinistinėms idėjoms, atkurtas žodžio, susirinkimų, balsavimo ir nepriklausomos organizacijos laisves. Užduotis šiandien yra burtis tokiam tikslui, kuris galėtų privesti prie tikrojo ir, kaip sakytų „valstybinio kapitalizmo“ teorijos šalininkai, prieš tai niekada neįvykdyto perėjimo į visuomenės organizavimo būdą, grįstą pokapitalistiniais socialiniais santykiais. ■

Jokūbas Sąlyga yra tarptautinių santykių dėstytojas Notingamo Trento universitete.